

УДК 726+2–524](477–25)"1925"

САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЇ МАРІЇ НОВИЦЬКОЇ 1925 РОКУ

Ірина Ходак

У статті систематизовано та введено в науковий обіг відомості про сакральні монументальні (церкви, дзвіниці) і станкові пам'ятки Київської округи, обстежені влітку 1925 року співробітницею Музею культів і побуту (Київ) Марією Новицькою (1896–1965).

Ключові слова: експедиція, церква, дзвіниця, хрест, ікона, іконостас, різьблення, гаптування.

The article is dedicated to the systematization and introduction into scientific circulation of the information on sacred monumental (churches and bell towers) and easel monuments of Kyiv district, examined in Summer, 1925 by an employee of the Museum of Cults and Life (Kyiv) Mariya Novytska (1896–1965).

Keywords: expedition, church, bell tower, cross, icon, iconostasis, carving, embroidery.

Зважаючи на втрату впродовж ХХ ст. суттєвої частини національної культурної спадщини, оптимальне вивчення різноманітних мистецьких реалій нині неможливо уявити без залучення комплексу вербальних і візуальних архівних матеріалів, зокрема експедиційних щоденників дослідників 1920-х років. Серед тих, кому судилося однією з останніх зафіксувати світ некомунізованої реальності України, – співробітниця Музею культів і побуту в Києві Марія Новицька (1896–1965), експедиційні матеріали якої – за поодинокими винятками – залишаються неопрацьованими та неопублікованими.

Першими проявами спеціального дослідницького інтересу до доробку М. Новицької слід уважати невеличкі, але вкрай змістовні післямови В. Пуцка 1979 і 1984–1985 років до опублікованих ним двох розвідок на той час уже покійної вченої в угорському й болгарському наукових виданнях [18; 19]. Зі зміною політичного клімату в Україні, як не дивно, постать М. Новицької не одразу потрапила в поле зору дослідників історії мистецтвознавства чи музейної справи, тому її імені не знайти в довідкових виданнях 1990-х років, скажімо, «Митці України» та «Мистецтво України». Водночас відомості про вчену почали з'являтися в публікаціях (насамперед виокремимо розвідку Л. Федорової [25]), присвячених її батькові – академіку ВУАН О. Новицькому. Саме тоді праці М. Новицької з проблематики вітчизняного літургійного шитва високо оцінила Т. Кара-Васильєва [12, с. 14–15].

Остаточного крига скресла лише в середині 2000-х років, коли одна за одною вийшли у світ розвідки Є. Шудрі й Н. Студенець [28, с. 45–46; 22; 23]. Оскільки вони мали оглядовий характер, експедиційна діяльність М. Новицької загалом і фіксація нею в різний спосіб пам'яток сакрального мистецтва не були предметом розгляду. У статтях Н. Студенець лише зауважено регіони (Чернігівщина, Вінниччина, Хмельниччина, Київщина, Крим), у яких побувала дослідниця «з метою поповнення фондів Лаврського музею» [23, с. 104–105]. У контексті вивчення вітчизняного гаптування та історії музейництва А. Варивода [8], Ю. Гриднєва [9], А. Чередниченко [27, с. 93–96], М. Залевська [11] охарактеризували дослідження М. Новицької, присвячені тканим виробам загалом і гаптованим зокрема. Не можемо оминати перші енциклопедичні (довідкові) статті про вчену, підготовлені Н. Студенець [24] і Ю. Кочубеєм [13], що, на жаль, закріпили в літературі низку помилкових тверджень (біографічних відомостей), висловлених у згаданих статтях середини 2000-х років, які нині активно тиражуються іншими авторами¹.

Щодо експедицій М. Новицької, то І. Ходак і А. Ставицька неодноразово писали про її подорожі студентських років, зокрема до Борисполя [26, с. 46–48, 55–56; 21]. Проте наразі з експедиційних матеріалів дослідниці, наскільки нам відомо, оприлюднено лише виконані 1924 року під час спільної мандрівки з Н. Коцюбинською опи-

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

си церков міста Гайсина, сіл Кисляк і Карбівка, замальовки творів сакрального мистецтва в церквах і меморіальної пластики в деяких інших селах Гайсинського району Тульчинської округи [26, с. 73–84, 263–274].

Джерельну базу дослідження насамперед склали матеріали (біографічні документи, офіційне листування, експедиційні щоденники, звіти, замальовки тощо) особового архіву М. Новицької в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України).

Мета статті полягала в систематизації та введенні в науковий обіг відомостей про сакральне мистецтво Київщини, зібраних М. Новицькою під час експедиції 1925 року.

Експедиційний досвід М. Новицької, як і багатьох її колег, слід відраховувати щонайменше зі студентських років, адже екскурсії (так тоді називали експедиції) були неодмінною складовою навчального процесу в Київському археологічному інституті [21; 26, с. 44–59]. Якщо на початку студенти (слухачі) переважно оглядали пам'ятки Києва, то згодом їхні маршрути пролягли до Канева, Переяслава, Чернігова, Ніжина. Самостійно обстежені мистецькі артефакти, головню архітектурні об'єкти, стали темами семінарських доповідей, зокрема, на семінарі з українського мистецтва (керівники – Ф. Ернст і В. Зуммер) М. Новицька виголосила доповіді «Нові печери Чернігова» та спільно з Н. Коцюбинською – «Вознесенський монастир у Переяславі» [26, с. 46–47, 48].

Крім загальноінститутських екскурсій / експедицій, М. Новицька долучалася до тих, які проводили керівники окремих семінарів. Якщо під орудою Ф. Ернста й В. Зуммера слухачі студіювали пам'ятки Києва, то Д. Щербаківський, керівник семінару з українського народного мистецтва, у червні 1924 року надав їм можливість комплексно дослідити традиційну культуру в містечку Борисполі (нині – місто, районний центр Київської обл.). За результатами останньої експедиції М. Новицька з М. Вязьмітіною підготували розвідку «Єврейське кладовище в Борисполі» [21; 26, с. 55–56], у якій на основі власних натурних спостережень, а також тринадцяти прорисовок і двадцяти

шести малюнків мацев, виконаних колегами, класифікували надгробки за конструкцією, виділивши чотири основні типи і кілька підгруп у межах окремих типів, а також зафіксували характер орнаментального оздоблення з урахуванням іконографії та символіки мотивів, техніки виконання. Показово, що авторки не обмежилися аналізом конструктивних, технологічних, орнаментальних параметрів бориспільських надгробків, а навели аналоги з єврейських кладовищ в Одесі й Києві, що потверджує тяглість їхнього інтересу до окресленої проблематики.

У травні 1923 року, коли М. Новицька навчалася на історичному відділенні факультету професійної освіти Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова та на відділі мистецтва (мистецтвознавства) Київського археологічного інституту, їй було призначено постійною нештатною співробітницею Секції мистецтв ВУАН [7, арк. 3 зв. – 4]. Згадану посаду дослідниці обіймала недовго, але 26 липня 1924 року ВУАН видала їй відкритий лист «для збиран[н]я матеріалів по українському мистецтву» в Умані, Вінниці та на Поділлі [6, арк. 2]. Достеменно можемо стверджувати, що спільно з Н. Коцюбинською вона обстежила церкви Гайсина та кількох сіл Гайсинського району, а також замалювала чимало надгробків як на християнських, так і на єврейських кладовищах Східного Поділля [26, с. 73–84, 263–274].

У 1924 році М. Новицька пов'язала своє професійне буття з розташованим на території Києво-Печерської лаври Музеєм культів і побуту (з 1926 року – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнське музейне містечко», далі – Всеукраїнське музейне містечко), у якому працювала до 1933 року. Оскільки автори присвячених дослідниці публікацій внесли чимало плутанини в розуміння її наукової кар'єри в цьому музейному закладі, то зауважимо, що в більшості життєписів різних форматів М. Новицька зазначила, що впродовж 1924–1928 років працювала лаборанткою у відділі шиття та тканин (у документах 1920-х – початку 1930-х років відділ іноді називали фондом, до того ж у назві

ІСТОРИЯ

«шиття» часом заміняли «вишивкою»), а з 1928 року очолила його [5, арк. 204 зв.; 1, арк. 6–7 зв.; 7, арк. 7 зв.]. Хіба в одному з життєписів, написаних під час роботи на телеграфі (тобто орієнтовно з кінця 1934-го до середини 1937 року) вона деталізувала свій шлях у заповіднику. Якщо покладатися на вказаний життєпис, то в червні 1924 року М. Новицька почала працювати у відділі шиття та тканин Лаврського музею культурів і побуту як стажистка Київського інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, з 1 жовтня 1924 року до 1 червня 1926 року обіймала посаду нештатної співробітниці підрозділу, упродовж 1 травня 1926 року – 1 березня 1928 року – штатної лаборантки, а 1 березня 1928 року очолила відділ [1, арк. 4]. До того ж упродовж 28 листопада 1926 року – 18 вересня 1930 року вона виконувала обов'язки секретарки наукової колегії Всеукраїнського музейного містечка [7, арк. 3 зв. – 4].

Неодмінною складовою багатоаспектної музейної діяльності М. Новицької були експедиції. 12 липня 1925 року Лаврський музей культурів і побуту відрядив її «до Київської округи з дорученням перевести обрахунок старовини в культових будівлях зазначеної округи та росшуку й доставки до Музею річей народнього поганського культу» [6, арк. 3], 6 вересня 1925 року – «в Крим з дорученням вивчати старовину в культових будівлях зазначеного краю й збирати та доправляти в Музей речі, з дозволу і з допомогою місцевих наукових установ, культової старовини і речей народно-язичницького культу» [6, арк. 4]. Крім того, 5–11 липня 1925 року вона здійснила експедицію до Чернігівської округи, щоб зібрати відомості про пам'ятки церковної старовини, зареєструвати підписні й датовані твори [3]. 14 серпня 1926 року згадана установа за одним варіантом посвідчення доручила дослідниці «під час перебування на Катеринославщині збирати пам'ятки народнього мистецтва та поганського культу», за іншим – відрядила «до Музею Катеринослава для ознайомлення з його збірками шиття та тканини й для роботи над орнаментом цього шиття, а також розпису хат» [6, арк. 5–6]. Наступного року вона ма-

ла поїхати «до Криму та до мм. Полтави й Харкова», щоб ознайомитися з тамтешніми музеями, дослідити шиття, зібрати культові предмети [6, арк. 7], а 1928 року – студіювати шиття та тканини на Полтавщині [6, арк. 8]. Нарешті, з 10 вересня до 10 жовтня 1931 року заповідник відрядив М. Новицьку «в наукову подорож до Москви й Ленінграда» (а також до Іваново-Вознесенська) «для наукової роботи з музеєзнавства і текстилю» [6, арк. 9–10]. Після цього настала тривала перерва в експедиційній діяльності вченої, адже 1933 року під час так званої чистки радапарату її не лише звільнили із Всеукраїнського музейного містечка², але й заборонили впродовж трьох років працювати в будь-яких антирелігійних і наукових установах [2]. Відчайдушні спроби повернутися до улюбленої справи не дали жодних результатів. Лише 1944 року вона змогла обійняти скромну посаду в Кабінеті народної творчості щойно створеної в Києві на чолі з В. Заболотним української філії Академії архітектури УРСР (згодом – Інститут художньої промисловості Академії архітектури УРСР), а заодно поновила експедиційну діяльність, зокрема, побувала з колегами в Полтавській, Дніпропетровській, Харківській, Львівській областях, зібравши цікавий матеріал [6, арк. 13, 18, 21]. Проте за кілька років їй довелося залишити Інститут під шквалом не так критики, як цілеспрямованого цькування з боку деяких керівників закладу – погромників вітчизняного мистецтвознавства й музейництва 1930-х років, котрих донині уславлюють як класиків реставраційної справи.

Упродовж 14 липня – 1 серпня 1925 року М. Новицька здійснила експедицію до Київської округи. 14 липня разом з Т. Коцюбинською вона вирушила з Києва й опівночі зійшла з пароплава в с. Халеп'я, звідки вранці наступного дня на підводі дісталася до Обухова [4, арк. 12]. Надалі її маршрут проліг до населених пунктів Мала Вільшанка, Велика Вільшанка, Григорівка, Гусачівка, Гудимівка, Копачівка, Погреби, Хамбиків, Копачівська Слобода, Безрадічі, Трипілля, Халеп'я [4]. За твердження дослідниці, під час експедиції їй вдалося оглянути п'ятнадцять церков у тринадцяти селах

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

Обухівського району [4, арк. 2]. Мусимо одразу вдатися до топографічного уточнення, адже – згідно з тодішнім адміністративним поділом УСРР – лише дев'ять населених пунктів входило до складу Обухівського району Київської округи: Велика Вільшанка (нині Васильківського р-ну Київської обл.), Мала Вільшанка, Копачів, Копачівська Слобода (нині – Застугна), Безрадічі (точніше, Нові Безрадічі), Першотравневе (колишня Гудимівка, нині – Перше Травня), Халеп'я, Комсомілля / Комсомолля (до 1923 і після 1927 року – Трипілля, нині всі – Обухівського р-ну Київської обл.) і власне Обухів (нині – місто обласного значення Київської обл.), причому один із них мав статус містечка (Обухів), а один (Копачівська Слобода) – хутора [20, с. 41–42]. Ще два села – Хамбиків³ (нині – Заріччя) і Погреби – входили до складу Васильківського району Київської округи (нині Васильківського р-ну Київської обл.) [20, с. 21–22], а два інші (Григорівка й Гусачівка) – Германівського району Київської округи (нині Обухівського р-ну Київської обл.) [20, с. 24].

Оскільки завдання дослідниці полягало у фіксації відомостей про пам'ятки церковної старовини та в реєстрації підписних і датованих творів, цінність її матеріалів, насамперед експедиційного щоденника, завершеного в Музеї культур і побуту 8 серпня 1925 року [4, арк. 12–25], звіту про подорож, підготовленого в Коктебелі (нині – смт Феодосійської міськради Автономної Республіки Крим) 3 жовтня 1925 року [4, арк. 2–11], виконаних упродовж мандрівки замальовок пам'яток (переважно надбаних хрестів) і планів церков [4, арк. 26–63], складно переоцінити. Обстежені нею храми не збереглися, а відомостей про їхнє опорядження, конкретні пам'ятки (іконостаси, образи, скульптуру тощо) обмаль, що засвідчила насамперед серія видань «Духовна спадщина Обухівського краю», у якій вийшли праці, присвячені втраченим церквам Успіння Богоматері в Григорівці [15] і Малій Вільшанці [14], Різдва Богородиці в Нових Безрадічах [16], Святої Параскеви в Гусачівці [17], а також інші краєзнавчі книжки [10].

Якщо експедиційний щоденник зафіксував відомості про оглянуті об'єкти в хроно-

логічному порядку [4, арк. 12–25], то у звіті систематизовано накопичений матеріал [4, арк. 2–11]. Насамперед дослідниця класифікувала п'ятнадцять церков, обстежених, як уже було встановлено, в Обухівському, Васильківському й Германівському районах Київської округи, на три групи за типологічною (конструктивною) ознакою: 1) типові трибанні дерев'яні, 2) ампірні, 3) споруджені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., які авторка охарактеризувала як абсолютно не цікаві [4, арк. 2–5 зв.].

Найчисленнішою виявилася перша група традиційних українських трибаних церков (вісім пам'яток), споруджених упродовж першої половини ХVІІІ – другої половини ХІХ ст.:

- Пророка Іллі (1745) у с. Хамбиків;
- Святої Параскеви (середина ХVІІІ ст., перенесена на нове місце 1789 року) у с. Гусачівка;
- Введення Богородиці в храм (перша половина ХVІІІ ст. ?) у с. Погреби;
- Пророка Іллі (1784–1789) у с. Копачівка;
- Різдва Богородиці (1790-ті роки) у с. Нові Безрадічі;
- Святого Миколи (1792) у с. Трипілля;
- Введення Богородиці в храм (1797 рік, відбудована 1847 року) у с. Трипілля;
- Успіння Богоматері (1856) у с. Трипілля [4, арк. 2–5 зв.].

На час експедиції низку традиційних дерев'яних храмів уже було знищено. М. Новицька зафіксувала типову для 1920-х років тенденцію розглядати культові споруди як доступний будівельний матеріал. За її свідченням, 1922 року розібрали церкву Різдва Христового, споруджену рівно за два століття до цього в с. Григорівка, щоб збудувати нову школу в с. Матяшівка (у звіті село назване Матишівкою). Щоправда, навіть цього не зробили: половину деревини спалили, решта на час проведення експедиції лежала без догляду в Матяшівці, а на місці церкви залишився «деревляний куб, критий деревляною ж пирамидою з хрестом, під навісом на 4-х стовпах» [4, арк. 18].

Зазвичай церкви першої групи мали пізніші прибудови та під них було підведено новий фундамент, що, як уважала М. Новицька, здебільшого не псувало їх зовніш-

ІСТОРИЯ

ній вигляд. Без жодного фундаменту – ані кам'яного, ані цегляного – залишалися церкви в Хамбикові, Погребях і Гусачівці. Усі вони належали до типу тризрубних, причому західні зруби (бабинці), однакової ширини і переважно однакової довжини з віттарем, мали форму чотирикутника в плані. Так само чотирикутними були й центральні зруби, за винятком церков Святої Параскеви в Гусачівці, Введенської та Миколаївської в Трипіллі, що – завдяки зрізанам чотирьом кутам – набули форми восьмикутника. План віттарних зрубів обстежених храмів – п'ятигранник, з огляду на зрізані кути (за винятком церкви в Погребях, де в плані східний зруб був чотирикутним, а форму п'ятигранника набував на висоті півтора аршина над землею).

Вочевидь, М. Новицька не лише оглянула церкви, але й виконала необхідні обміри. За її підрахунками довжина церков першого типу (усіх трьох зрубів) коливалася від 20 до 27 аршинів (виняток становив храм Успіння Богоматері в Трипіллі, довжина якого сягала 32 аршинів), ширина центрального зрубу – від 12 до 14 аршинів (за винятком згаданого трипільського храму, де вона становила 18 аршинів). Відношення ширини й довжини церков і центрального зрубу до менших було різним, наприклад, 20 : 15 (Введенська церква в Погребях), 23 : 13 (Іллінська церква в Хамбикові), а розміру зрубів – 7 : 13 (церква Святої Параскеви в Гусачівці), 12 : 15 (Введенська церква в Погребях).

Щодо висоти зрубів, то в усіх храмах вони були однакові, лише в трипільських церквах Святого Миколи (1792) й Успіння Богоматері (1856) середній зруб був вищим за бічні. Натомість центральні бані, хоча й різнилися формою, скрізь виділялися висотою та розміром [4, арк. 3 зв.– 4 зв.].

Усі церкви першої групи було обшальовано, здебільшого сторч. Кожна стіна зрубу мала по одному вікну, розміщеному досить високо. Переважали округлі вікна, як, наприклад, у гусачівській церкві Святої Параскеви, часом траплялися круглі вікна у квадратному обрамленні (Іллінська церква в Копачівці) або хрещаті з круглими рамами (Миколаївська церква в Трипіллі) [4, арк. 4 зв. – 5].

Три храми першої групи – Святої Параскеви в Гусачівці, Введення в Погребях та Пророка Іллі в Хамбикові – зберегли шестикутні одвірки. Згадані церкви, що також заховали різьблені «брускові скоби» в кутах зрубів, як зауважила дослідниця, мали найбільше давніх деталей і найменше постраждали від пізніших перебудов (скажімо, гусачівський і хамбиківський мали криті ґаночки-сіни та паламарні з північного боку, а в Погребях, як і в Нових Безрадичах, добудували дзвіницю, з'єднавши її додатковим зрубом зі старим бабинцем). До церков Пророка Іллі в Копачівці, Святого Миколи в Трипіллі, Різдва Богородиці в Нових Безрадичах, крім паламарні й сіней, прибудували ампові приділи з півночі й півдня, що, як і ґаночки, завершувалися трикутними фронтонами. Найпізніший за часом постання серед розглядуваних храмів – Успіння Богоматері в Трипіллі (1856), хоча й мав три бані, був зведений разом із дзвіницею. Слід також зауважити, що, за відомостями дослідниці, хори в церквах облаштували досить пізно – наприкінці XIX – на початку XX ст. [4, арк. 5–5 зв.].

Другу групу склали два однобанні храми, зведені в першій половині – середині позаминулого століття в м. Обухові:

- Воскресіння Христового (мурований) 1816 року;

- Михайлівський (дерев'яний на кам'яному фундаменті) 1852 року.

Перший з них (разом із дзвіницею) мав квадратний план. Основний об'єм доповнювали півциркульні виступи із заходу та сходу (притвор і віттар відповідно) і ґаночки з півдня та півночі, оздоблені, як і віттар, чергуванням півколонок і пілястрів. Розташовані з трьох боків хори мали коробове склепіння. У дерев'яній Михайлівській церкві, дзвіниця якої стояла окремо, притвор (з чотирма колонами) і віттар були прямокутної форми, а прибудови з півночі й півдня (ґаночки) вінчали трикутні фронтони [4, арк. 2 зв. – 3 зв.].

До третьої групи потрапило п'ять церков:

- Троїцька в Гудимівці, перенесена десь за п'ятдесят років до експедиції М. Новицької з Обухова, де вона була домовою церквою пані Бердяєвої;

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

- Казанської Богоматері в Слободі Копачівській;

- Чуда архангела Михаїла (1887) у с. Велика Вільшанка;

- Успіння Богоматері (1902) у с. Григорівка;

- Успіння Богоматері (1919) у с. Мала Вільшанка.

Дві перші з них нагадували будинок, хіба у вівтарній частині було зрізано кути, а двохсхилий дах увінчували одна чи дві бані, решта наслідувала консисторські зразкові проекти, тобто хрещату будову з прибудованою дзвіницею. При цьому всі церкви зберегли традицію обшалювання (щоправда, поземного) та мали досить низько розміщені великі вікна, як і в прибудованих частинах давніших храмів (першої групи?) [4, арк. 2–2 зв.].

Переважно дзвіниці церков усіх трьох груп було зведено окремо. Виняток становили нові храми, які споруджували одразу з прилеглими до них дзвіницями (скажімо, Успіння Богоматері в Трипіллі й Малій Вільшанці, Воскресіння Христового в Обухові, Чуда архангела Михаїла у Великій Вільшанці), або давніші церкви, до яких добудували дзвіниці пізніше (Введення Богородиці в храм у Погребах, Різдва Богородиці в Нових Безрадичах). Превалював тип квадратних у плані, двоповерхових дзвіниць із шатровим перекриттям, увінчаним банею. Щоправда, траплялися доволі примітивні з конструктивного боку споруди, наприклад, дзвіниця в Слободі Копачівській – чотириххилий дах на чотирьох стовпах з підвищенням у центрі (аби виконати своє призначення, дзвонар вибирався на драбину, притулену до описаної конструкції). Як припускала М. Новицька, найстарішу дзвіницю спорудили в другій половині XIX ст. біля обухівської Михайлівської церкви – ампірну, триярусну (з колонками в першому ярусі й трикутними фронтами в другому), з високим шпилем і вишуканим хрестом на шарі [4, арк. 5 зв. – 6].

Майже в кожному з обстежених населених пунктів Київщини збереглися давні надбанні хрести з півмісяцем – часом над церквою та дзвіницею, часом над брамою або місцем старого вівтаря [4, арк. 6–6 зв.].

Відомості про розписи екстер'єрів церков в експедиційному щоденнику М. Новицької обмежуються вказівкою на розташування в нішах східного й західного фасадів мурованої церкви Воскресіння Христового в Обухові мальованих постатей святих, зокрема Антонія та Феодосія Печерських [4, арк. 12 зв.].

Щодо внутрішнього опорядження церков, то їхні стіни були помашені й розписані, очевидно, уже в XX ст. (у звіті зазначено «останніми десятиліттями» [4, арк. 6 зв.]). У щоденнику уточнено виконання розписів усередині церкви Воскресіння Христового в Обухові – 1903 рік [4, арк. 12 зв.]. А ось щодо розписів інтер'єру храму Чуда архангела Михаїла у Великій Вільшанці, то завдяки М. Новицькій дізнаємося не лише дату їхнього завершення («Кончилась малярна 1889 года 15 августа»), але й загальний характер (по білому тлу стіни було намальовано пілястри, а в першому ярусі барабана – образи невідомої іконографії) [4, арк. 15 зв.]. У бані церкви Святої Параскеви в Гусачівці зобразили янголів, на парусах – євангелістів, у бані Іллінської церкви в Копачівці – Святого Духа, на парусах – апостолів, євангелістів, у верхній частині Введенської церкви в Погребах – Святого Духа, у бані – зірки на тлі блакитного неба, на парусах – євангелістів [4, арк. 18 зв., 20–20 зв.]. У деяких храмах (наприклад, Михайлівському в Обухові) дослідниця зауважила поширену традицію наслідувати в стінописах «Васнецова та Врубеля», тобто розписи Володимирського собору й, можливо, Кирилівської церкви в Києві [4, арк. 6 зв., 13 зв.]⁴.

Васнецовська манера, на її думку, простежувалася в нових іконостасах (церкви Успіння Богоматері в Григорівці й Малій Вільшанці). Перший з них було створено 1912 року майстром Чеховським, до того ж на стінах храму висіли ікони, також виконані «під Васнецова та Врубеля» якимсь київським малярем [4, арк. 17 зв.]. Водночас у багатьох храмах стояли іконостаси XVIII ст., що збереглися або цілком (пророка Іллі в Копачівці й Хамбикові, Введення в Трипіллі), або фрагментарно (Чуда архангела Михаїла у Великій Вільшанці), або в приділах

ІСТОРИЯ

(Успіння Богоматері в Малій Вільшанці та Григорівці). Усічені з боків іконостаси (церкви Введення в Погребах і Михайлівська в Обухові), на думку дослідниці, було перенесено з інших, більших за розміром, церков.

Іконостаси Київщини суттєво поступалися за розмірами й оздобленням подільським, оглянувши М. Новицькою разом з Н. Коцюбинською влітку 1924 року. По-перше, вони були значно нижчими, бо склалися з двох – чотирьох ярусів. По-друге, на відміну від соковитого наскрізного різьблення подільських іконостасів, ажурним різьбленням на Київщині оздоблювали переважно Царські врата, лише у Введенській церкві в с. Погреби ним також прикрасили колонки між образами. Часом траплялося не ажурне, а звичайне різьблення (на Царських вратах у храмах Іллінському в Хамбикові чи Введенському в Погребах, на колонках у трипільській Введенській церкві). По-третє, замість різнокольорового пофарбування з активним використанням золота й срібла тут здебільшого вкривали іконостаси білим кольором і делікатно вводили позолоту в деталях (окремі квіти, розетки чи листочки), хіба що в церкві Успіння Богоматері в Малій Вільшанці дослідниця натрапила на іконостас вишневого кольору із синіми канелюрами колон, а у Введенській церкві в Погребах на тлі зеленого тла зауважила сині капітелі колонок [4, арк. 7–7 зв.].

Найкращим з-поміж обстежених іконостасів М. Новицька визнала той, що містився у Введенській церкві в с. Погреби. Як уже зазначалося, на її думку, його було перенесено з якоїсь іншої церкви, оскільки, по-перше, по одній іконі апостолів висіло в церкві обабіч іконостаса (на їхнє місце встановили образи Богоматері й Христа), по-друге, празниковий ярус було обрізано так, що з кожного боку не вистачало половини ікон. У цокольному ряді триярусного іконостаса (так його визначила дослідниця, не врахувавши цокольний ряд) містилися ікони «Св. Микола» (очевидно, якийсь сюжет із життя святого), «Неопалима купина», «Добрий пастир», «Жертвопринесення Авраама». Щодо намісного ярусу, то в ньому авторка щоденника виокремила гарні образи Богоматері й св. Миколи з рельєфним

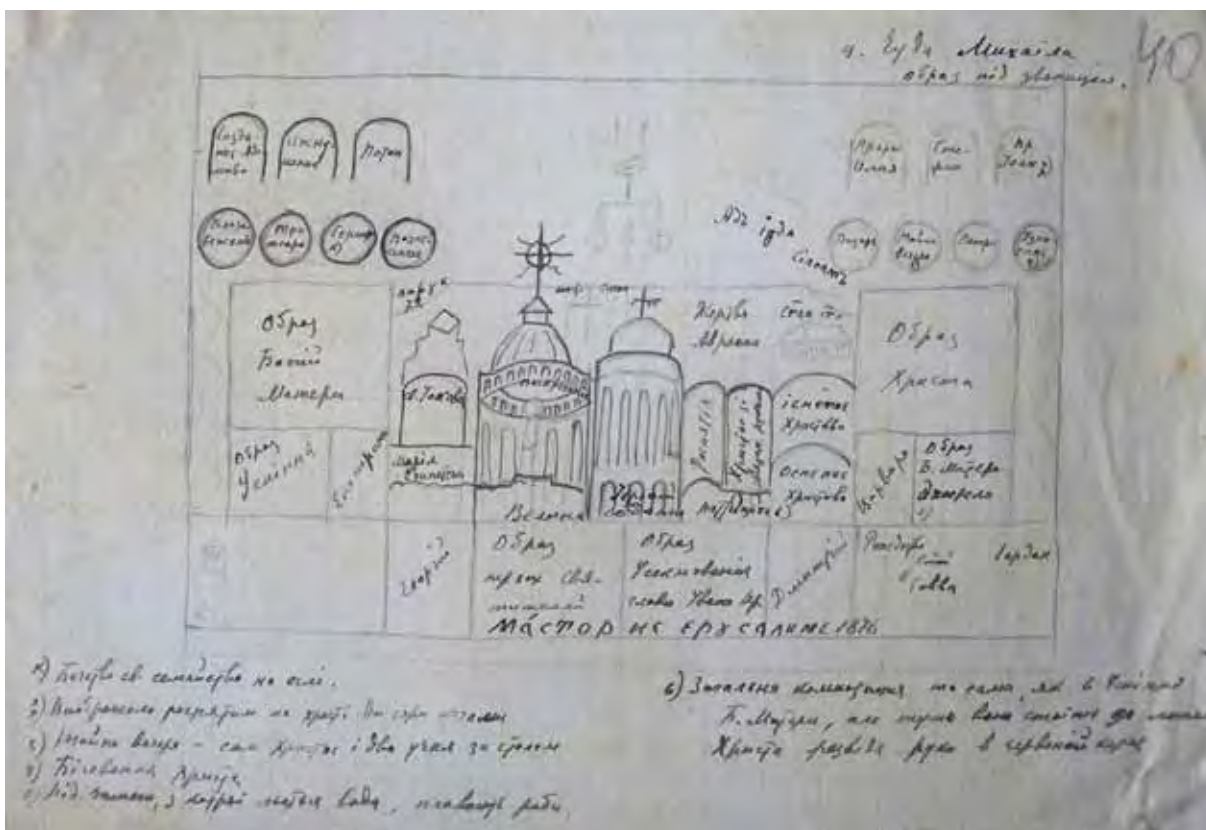
тлом та більш нове храмове «Введення Богородиці». Ікони в празниковому ярусі мали кругле обрамлення у вигляді лаврового вінка, а зображення апостолів на увесь зріст були закомпоновані по три на рельєфному тлі та вписані в обрамлення зі скошеними кутами. Крім різьблених золочених Царських врат із шістьма медальйонами чинного іконостаса, М. Новицька віднайшла під дзвіницею давніші Царські врата, також різьблені, але не ажурні. Угорі й знизу їх було пофарбовано зеленою, а посередині – червоною фарбою, яку доповнювало золочене різьблення. Від попереднього іконостаса, як припускала дослідниця, походили встановлені в бабинці кіоти з ажурною різьбою (мотиви квітів і виноградного грона) навколо образів Богоматері зі сценами «Коронування Богоматері», «Св. Анна та Єлизавета» й притуленими до них іконами «Апостол Андрій», «Жертвопринесення Авраама» [4, арк. 7 зв. – 8; 20 зв. – 21].

В Іллінській церкві с. Копачівка, перенесеній з Василькова, стояв п'ятиярусний іконостас (дослідниця назвала його чотириярусним з цокольним рядом), що мав виразне підвищення посередині. У цокольному ярусі було встановлено ікони «Св. Микола з трьома отроками в чані», «Пророк Мойсей», «Ісус Христос і самарянка», «Ілля на колісниці» (тобто «Сходження пророка Іллі»). Серед намісних образів дослідниця виокремила зображення Ісуса Христа, Богоматері й пророка Іллі на рельєфному тлі, зауваживши, що останній образ був новим (очевидно, нещодавно виконаним). Ікони празникового чину, традиційно невеличкі, мали квадратну форму. У деісусному (апостольському) ярусі містилися подвійні зображення апостолів на повен зріст, а в пророчому – півфігурні зображення пророків, також згруповані по два на одній дошці. В ажурному різьбленні Царських врат майстер використав мотив видошеного акантового листа, гнучкі лінії якого обрамляли шість овальних, певно живописних, медальйонів. Вертикаль іконостаса над Царськими вратами була традиційною – ікони «Таємна вечеря», «Деісус», «Знамення» та «Розп'яття» із силуетними постатями пристоячих – Богоматері й Іоанна Богослова [4, арк. 8, 20].

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

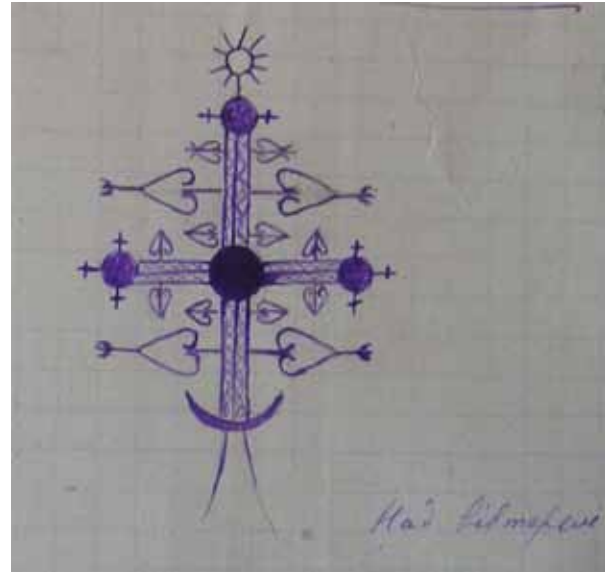
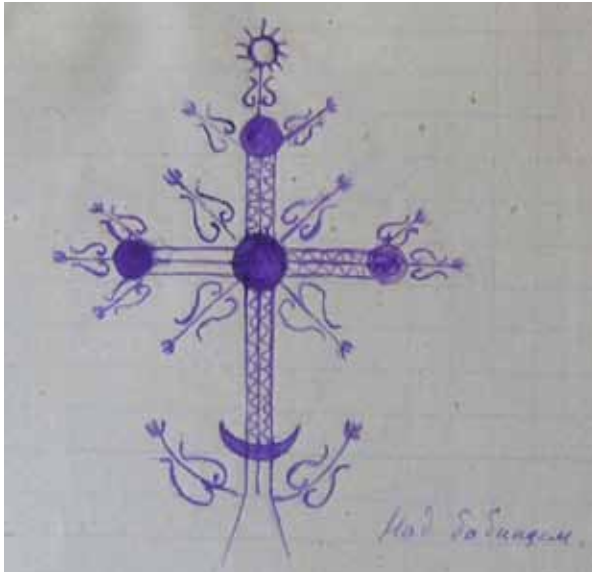
Новицька М. Замальовка ікони «Христос – недремне око» із церкви Чуда архангела Михаїла в с. Велика Вільшанка. ЦДАМЛМ України

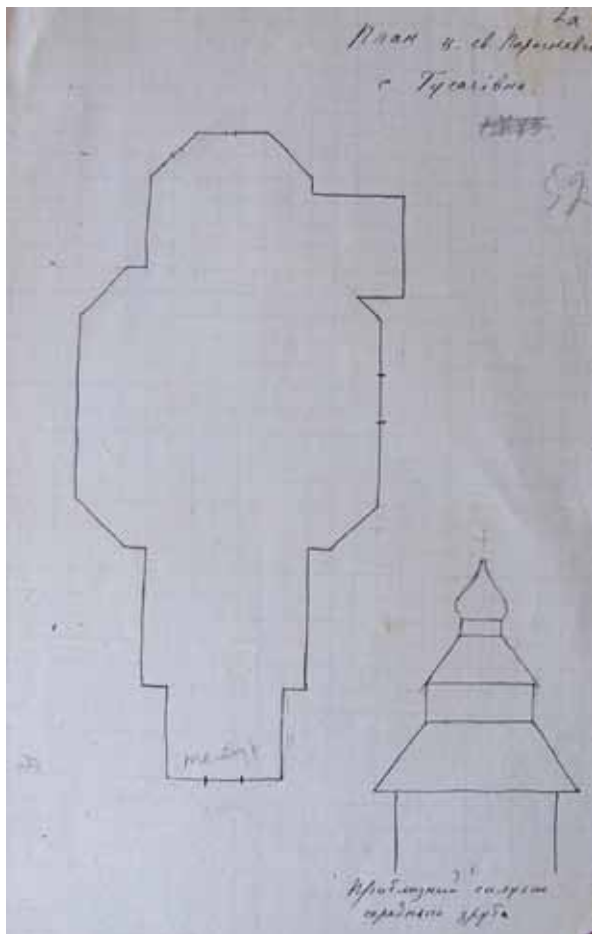
Новицька М. Замальовка ікони (1786) із церкви Чуда архангела Михаїла в с. Велика Вільшанка. ЦДАМЛМ України

ІСТОРИЯ

Новицька М. Замальовки надбанних хрестів церкви Введення Богородиці в храм у с. Погреби. ЦДАМЛМ України

Новицька М. План і силуетне зображення церкви Святої Параскеви в с. Гусачівка. ЦДАМЛМ України

Новицька М. Замальовка образу «Христос – недремне око» та схеми його розташування на Царських вратах у церкві Воскресіння Христового в м. Обухові. ЦДАМЛМ України

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

У церкві Пророка Іллі в Хамбикові М. Новицька також зафіксувала чотириярусний іконостас, не врахувавши цокольного ряду. Як і в низці інших випадків, у щоденнику насамперед віднотовано образи цокольного ряду, іконографічна програма якого – на відміну від інших ярусів – могла варіюватися: «Голгофа», «Богоматір з Єлизаветою» («Зустріч Марії з Єлизаветою»), «Добрий Пастир», «Жертвопринесення Авраама». Подібно до попереднього іконостаса, деїсусний ярус містив зображення апостолів на повен зріст (по двоє на одній іконі), пророчий – півфігури пророків (по троє на одній іконі). У пофарбованому в білий колір іконостасі різьбленими були лише золочені Царські врата. Увінчував конструкцію образ «Знамення» та різьблене Розп'яття із силуетними постатями пристоячих Богоматері й Іоанна Богослова, причому остання фігура уже відірвалася [4, арк. 7 зв., 21 зв.].

Якщо центральний іконостас церкви Успіння Богоматері в Малій Вільшанці намалювали «під Васнецова», то в приділі Іоанна Предтечі було встановлено іконостас з уже неіснуючого храму тієї самої посвяти, що й приділ. Він мав три яруси, включно з цокольним, у якому містилися образи «Св. Микола визволяє в'язнів», «Богоматір» («Благодатне небо»?), «Ісус Христос і самарянка», «Іоанн Богослов у чані з олією». Зі скупих відомостей щоденника дізнаємося лише про те, що переписані (поновлені?) образи в шатах з першого ярусу були досить великими, а ікони дванадесятих свят із празникового чину – дуже маленькими. Північні врата традиційно прикрашало зображення архангела Михаїла, а Царські врата були виготовлені в техніці ажурного різьблення з використанням мотивів гнутих продовгуватих листків і квітів. Над ними містилась ікона «Спаса нерукотворного», над нею – «Таємна вечеря», увінчувало центральну частину пофарбованого у вишневий колір іконостаса «Знамення Богоматері» [4, арк. 7, 14 зв. – 15].

У церкві Чуда Архангела Михаїла у Великій Вільшанці цілісний іконостас не зберігся, але в різних місцях дослідниці вдалося натрапити на його окремі частини. Чимало образів стояло в церкві, серед них

гарним письмом вирізнялися ікони деїсусного (апостольського) ярусу із соковитими тонами однотонних строїв святих. На деяких іконах строї персонажів прикрашали великі квіти, що, на думку М. Новицької, свідчило про їхнє пізнє походження чи поновлення. У дзвіниці й під нею збереглися образи празникового ярусу в шестикутних обрамленнях, що репрезентували геть іншу (більш примітивну) малярську манеру, та різьблені Царські врата невеличкого розміру, колонки іконостаса й рами [4, арк. 15 зв.].

Так само на час проведення експедиції в Успенській церкві в Григорівці майже повністю збереглися складові іконостаса із церкви Різдва Христового, розібраної 1922 року. Частина з них стояла в приділі, частина – у вигляді окремих кіотів. На думку М. Новицької, його не могли виготовити одночасно зі зведеною 1722 року церквою. Гладенький, білий, із вкрапленням золоченого різьблення, раніше він, як вона гадала, мав синій колір. Зауважене барокове різьблене обрамлення подвійних овальних образів празникового ярусу спонукало дослідницю припустити, що іконостас, хоча й не постав одночасно з церквою, усе-таки походив з XVIII ст. [4, арк. 8, 18].

Іконостас церкви Воскресіння Христового в Обухові належав до ампірних: двоярусний, з овальними образами та рівними колонками, що втратили барокову вітальність і динаміку. Водночас Царські врата Михайлівського приділа зберегли тяглість іконографічної традиції, щоправда, популярну в попередньому столітті композицію «Христос – недремне око» ввели в оформлення Царських врат у вигляді овального образу в центрі [4, арк. 18].

Іконостас Михайлівської церкви в Обухові було виконано в академічній манері. Оскільки в деїсусному ярусі було лише шість ікон апостолів (зі знаряддями страстей), а в празниковому – п'ять образів зі сценами дванадесятих свят, то М. Новицька припустила, що його було перенесено з якогось іншого храму [4, арк. 13 зв.]. Складно сказати, наскільки припущення слушне, адже іконографічна програма багатьох ампірних іконостасів в Україні була більш

ІСТОРИЯ

стислою, ніж у високих іконостасах барокової доби, що, зокрема, 1924 року зафіксувала Н. Коцюбинська на Східному Поділлі [26, с. 77].

Відомості про іконостаси загалом доволі скупі, у низці випадків у щоденнику зазначено тільки кількість ярусів, як, наприклад, щодо церкви Різдва Богородиці в Нових Безрадичах (триярусний іконостас).

Уявлення про характер іконостасного різьблення регіону доповнюють виявлені дослідницею Царські врата від неіснуючих на той час іконостасів. Скажімо, під дзвіницею Михайлівської церкви в Обухові вона віднайшла Царські врата, живописні медальйони яких мали обрамлення у вигляді лаврових вінків, та одну стулку барокових Царських врат з двома овальними медальйонами та ще одним, розміщеним по центру обох частин [4, арк. 13 зв.].

Від давніших іконостасів залишилися зразки круглї скульптури. До Музею культур і побуту дослідниця вилучила барокову дерев'яну статую, вочевидь, апостола зі старого (втраченого) іконостаса з церкви Святої Параскеви в Гусачівці (прикметною ознакою скульптури названо відсутність рук, довгу бороду, динамічні бгнки вбрання). Також вона зауважила голівки путті, розміщені над Царськими вратами в хамбиківському Іллінському храмі та на центральній колонці Царських врат Успенської церкви в Трипіллі. Крім статуй, у Михайлівській церкві Великої Вільшанки зберігалося горельєфне погруддя Христа, яке М. Новицька пов'язувала з уніатським періодом вітчизняної церковної історії [4, арк. 7 зв.].

Стосовно окремих ікон в обстежених церквах, то, за спостереженнями дослідниці, найдавніші з-поміж недатованих можна було віднести до кінця XVII ст. – початку XVIII ст., тоді як найранніший датований образ («Розп'яття» з Іллінської церкви в Хамбикові) було створено 1780 року, а найпізніший – 1924 року.

Особливо її зацікавили дві ікони, що містили до сорока різних сюжетів, із церков Чуда архангела Михаїла у Великій Вільшанці та Троїцької в Гудимівці. Їх написано в різний час (один було датовано 1786 роком, другий створено значно пізніше на папері

й привезено до храму років за десять до експедиції музейниці) і різними майстрами якоїсь майстерні в Єрусалимі, що продукувала образи для паломників, принаймні до цього висновку спонукали підпис іконописця («Мáстор ис Єрусалима»), подібність іконографії та підписів. Розмір образу, написаного олійними фарбами на полотні, – 2×1¼ аршина, тобто приблизно 142×88 см. Але на цій площині було закомпоновано, як уже зазначалося, кілька десятків сюжетів, частина з яких мала окремі обрамлення, а частина була поєднана та вписана в якусь споруду, причому в центрі верхнього регістра містилося зображення Страшного суду [4, арк. 8 зв. – 9, 16–17, 19].

Доволі часто в храмах (Велика Вільшанка, Григорівка, Гудимівка) траплялися ікони «Коронування Богородиці», іноді гарного письма, на рельєфному тлі з мотивом вдовженого аканту (церква Успіння Богоматері в Григорівці). Також були поширені образи Богородиці з мечем (Гудимівка, Гусачівка) чи сімома мечами (Хамбиків, Гудимівка) [4, арк. 9 зв.].

У щоденнику згадано чимало інших творів, які дають уявлення про репертуар, час створення щонайменше найприкметніших ікон, що зберігалися в церквах регіону в середині 1920-х років. Так, в обухівському Воскресенському храмі зауважено ікони Христа 1887 року роботи місцевого майстра, Василя Великого з квітчастим тлом та низку датованих 1899 роком образів на хорах, а в церкві Архістратига Михаїла – ікону «Коронування Богоматері» 1867 року, кіоти 1898 і 1874 років (останній було поновлено 1896 року) з невіднотваними зображеннями [4, арк. 13–13 зв.]. У церкві Успіння Богоматері в Григорівці, крім згаданого образу «Коронування Богоматері», увагу М. Новицької привернув «Спаситель» початку XVIII ст. чи навіть XVII ст. з рельєфним орнаментованим тлом, у церкві Святої Параскеви в Гусачівці – досить давній «Страждаючий Христос» та «Богоматір» з мечем; у Троїцькому храмі в Гудимівці – «Коронування Богоматері», «Богоматір» з мечем і «Зняття з хреста» з великою кількістю зображених, у Введенській церкві в Трипіллі – «Покрова Богородиці» 1815 ро-

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

ку та «Христос – недремне око» 1879 року (центральне зображення обрамляли поста-ті Івана Воїна й великомучениці Варвари).

Найбільше ікон було віднотовано дослідницею в церкві Пророка Іллі в Хамбикові, чимало з них мали дати створення та вкладні написи. Серед них – образи «Розп'яття» 1780 року («Зделал своимъ коштом мазим самойленко рок 1780»), «Св. Варвара з житієм» 1826 року («Из Делано икона сия стараниемъ жи / теля села Ханбекова Дмитромъ Рибаль / ченко заотпущение грехов своихъ / 1826 года августа 17 дня»), «Покрова Богородиці» 1850 року («Стараниемъ священника Юсифа Шехновского Троицкой Ханбиковской церкви 1854 года») [4, арк. 21 зв. – 22].

З-поміж ікон Михайлівської церкви у Великій Вільшанці в щоденнику виокремлено «Бичування Христа» з вкладним написом («Року / Году Божого : 1880 : месяца иал числа 20 : стараниемъ Божиим (?) жонАъ Оксани, Агафи... Хведоси / Оксани Говбатаго жена : Параскева ... омнина : за отпу-щення греховъ своихъ») та «Коронування Богоматері. Христос – недремне око», виконані олійними фарбами на полотні [4, арк. 16]. Утім, у щоденнику детально описа-но лише композицію «Христос – недремне око», що потверджує зацікавленість М. Новицької символіко-алегоричною складовою сакрального малярства. Аналогічні композиції вона зафіксувала в церкві Введення в Трипіллі й на Царських вратах Михайлівського приділа обухівської церкви Воскресіння Христового. Серед символічних ікон з цокольних ярусів іконостасів дослідниці до-велось бачити «Доброго Пастиря» (церкви Введення Богородиці в храм у Погребах, Пророка Іллі в Хамбикові), «Неопалиму купину» (Введенська церква в Погребах), а також зображення Богородиці на місяці з людським обличчям в Успенському храмі Малої Вільшанки [4, арк. 9].

Серед мальованих творів у Михайлівській церкві в Обухові М. Новицькій трапи-лися корогви з шитими краями, прикрашені мотивами «вазонів», в Іллінській церкві в Копачівці – корогва з написом: «Сооружиль сію ко / роговъ рабъ Божій Мартынъ / иже-ною своею ... дохраму / Бжго Илий за отпу-

щення греховъ / своихъ 1830 (10...0) года м : априля / 6 числа :» [4, арк. 13 зв., 20].

Про виносні хрести дослідниця згадува-ла нечасто. Насамперед слід назвати хрест з Успенської церкви в Малій Вільшанці, ра-мена якого мали трипелюсткові завершен-ня (подібно до тамтешнього іконостаса), а центральну частину прикрашало мальо-ване Розп'яття на тлі архітектурного кра-євиду; дев'ять хрестів з орлами в церкві Святої Параскеви в Гусачівці. В Іллінській церкві в Копачівці було три чи чотири ве-ликі цехові хрести, один з яких датовано 1899 роком [4, арк. 15, 18 зв., 20].

Зразків гаптування М. Новицькій трапи-лося небагато: гаптоване золотом зобра-ження архангела Михаїла (з мальованим обличчям) початку XVIII ст., що висіло оба-біч Царських врат у церкві Різдва Богоро-диці в Нових Безрадичах, шитий шовком з металевим закріпленням воздух (із зобра-женнями Христа в потирі (у центрі) і голівок серафимів (з боків)) в Успенському храмі Малої Вільшанки, який вона забрала до Музею культів і побуту, частково шита шов-ком, частково гаптована золотом корогва початку XVIII ст. (Старозаповітна Трійця в центрі із серафимами обабіч, на звороті – євангелісти в кутках) у хамбиківському Іллінському храмі, гаптована золотом ко-рогва 1852 року в одній із церков Обухова [4, арк. 23, 22, 10 зв.]. Також маємо відзна-чити шитий шовком з металевим прикріпом хрещатий воздух (оточеного квітами Хрис-та в чаші зображено в центрі, а з боків – янголів) у церкві Чуда архангела Михаїла у Великій Вільшанці, який погоджувалися віддати до Музею культів і побуту в обмін на новий воздух [4, арк. 17]. З того самого храму М. Новицька взяла для музею окса-митовий і шовковий (із семикінцевим хрес-том на Голгофі) воздуху як зразки вибійки та тяжини, а з церкви Успіння Богоматері в Григорівці – шовковий воздух у дрібних квіточках на смугастій вибійчаній підклад-ці. Шовкові поручі, точніше, лише один на-рукавник, шитий шовком, було взято для Музею культів і побуту з церкви Святої Па-раскеви в Гусачівці, а з Іллінської церкви в Копачівці – шматок вибійки, що облямову-вав покров 1800 року.

ІСТОРИЯ

Серед металевих церковних начиння М. Новицька виокремила срібну чашу (потир) 1764 року з вкладним написом («До храму Воскресенского Обуховского 1764 февраля 29 дня сі (сія ?) исправлена жителем Обухова Фтеодоромъ Войтиском (?)») у церкві Воскресіння Христового в Обухові та дарохранильницю 1794 року, також із вкладним написом («1794 года сооружена сія гробница в церков Обуховскую / Михайловскую Стараниемъ и частию / коштом ктитора Василя Шкуратяного весу в ней / сребра три фунта с половной и 30 золотнико») з обухівського Михайлівського храму [4, арк. 11, 13, 13 зв.]. У церкві Успіння Богоматері в Малій Вільшанці вона зауважила Євангеліє часів Петра Першого в металевій оправі, очевидно, з емалевими медальйонами (у щоденнику зазначено «з побитою емаллю»). До Музею культів і побуту вилучила також невеличку олов'яну дарохранильницю з пофарбованим рельєфним зображенням «Покладення до гробу» й емалевий образ апостола Луки з Іллінської церкви в Копачівці [4, арк. 15].

В експедиційному щоденнику М. Новицька не обмежилася відомостями про обстежені пам'ятки культурної архітектури, тому її матеріали стануть у нагоді не лише мистецтвознавцям, але й етнографам, краєзнавцям. Вона стисло, але емко характеризувала ландшафт того чи іншого населеного пункту, подала відомості про народну топоніміку, характер забудови садиб, особливості хат, гончарний і деревообробний промисли, строї, ярмаркову культуру тощо.

Джерела та література

1. Біографічна довідка, автобіографія М. О. Новицької. [1934–1937, 1960-ті роки]. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 309. Арк. 1–7.
2. Витяг з протоколу засідання комісії «чистки» радапарату Всеукраїнського музейного містечка. 27 липня 1933 року. ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 4.
3. Новицька М. Поїздка в м. Остер та с. Євминку 5/VII – 11/VII 1925 р. ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 1–6.
4. Новицька М. Щоденник, звіт подорожі в Обухів та його околиці 14 липня – 1 серпня 1925 року, замальовки пам'яток. Серпень–жовтень 1925 року. ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 1–63.
5. Особова справа М. О. Новицької. 1944–1948 роки. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4802. Оп. 1л. Спр. 327. Арк. 204–256.
6. Посвідчення про відрядження, клопотання щодо сприяння М. Новицькій у науковій роботі. 1921–1947 роки. ЦДАМЛМ України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 1–21.
7. Трудовий список, особовий листок з обліку кадрів М. О. Новицької. 1935–1937, 1960 роки. ЦДАМЛМ

Важливим доповнення до вербальних описів обстежених пам'яток (щоденника й звіту) є замальовки, більшість з яких відтворюють надбанні хрести та плани церков.

Отже, вербальні (щоденник і звіт) та візуальні (замальовки) матеріали експедиції М. Новицької до Київської округи влітку 1925 року, суттєво доповнюють відомості про п'ятнадцять втрачених храмів Київщини. Крім відомостей (дата спорудження / перебудови, матеріал, конструктивні й стильові особливості, планувальна структура) про монументальні пам'ятки (церкви і дзвіниці) регіону, вони містять надзвичайно важливі характеристики іконостасів (час виготовлення, конструкція, колористика, іконографічна програма, мотиви дерев'яного різьблення), найцікавіші, з погляду авторки, образи, скульптури, корогви, хрести, гапти тощо.

Примітки

¹ Наприклад, нещодавно О. і М. Прині з покликанням на статті Н. Студенець у довідковому апараті (примітках) до публікації листів О. Якубського до П. Курінного повторили помилкове твердження, ніби М. Новицька завідувала відділом шиття та тканин Всеукраїнського музейного містечка в 1924–1933 роках [29, с. 264].

² При цьому їй пригадали не лише «націоналістичний ухил» в експозиційній та дослідницькій роботі, але й дворянське походження, будинок у Криму, навчання в Д. Щербаківського, на могилу якого вона осмільювалася носити квіти.

³ Дослідниця відноувала назву села як Ханбіків.

⁴ Під час експедиції 1924 року на Гайсинщину М. Новицька, вочевидь, мала можливість ознайомитися з розписами «під Васнецова» [26, с. 253].

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

України. Ф. 1164. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 1–8.

8. Варивода А. Г. Наукова розробка М. Новицької «Датовані епитрахилі Лаврського музею». Ретроспективний погляд. *Могилянські читання 2007 : зб. наук. праць*. Київ, 2008. С. 236–240.
9. Гриднева Ю. Г. Изучение и сохранение церковного шитья Украины. Новицкая Мария Алексеевна. *Могилянські читання 2007 : зб. наук. праць*. Київ, 2008. С. 261–267.
10. Домотенко Ю. К. Обухів: історичний нарис. Київ : Задруга, 2007. – 101 с. : іл.
11. Залевська М. М. Доробок вчених в дослідженні українського церковного гаптування. *Короленківські читання 2017*. URL : <http://ru.calameo.com/books/005337104a0e7a401e7ee>.
12. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.: іконографія, типологія, стилістика. Львів : Свічадо, 1996. 230 с. : іл.
13. Кочубей Ю. Новицька Марія Олексіївна. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліограф. словник*. Київ, 2011. С. 163.
14. Маковій Г. Православні святині села Малої Вільшанки: з історичного минулого. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. 35 с. : іл.
15. Перерва В. Православні святині села Григорівки: з історичного минулого. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. 31 с. : іл.
16. Перерва В. Різдво-Богородицький храм у селі Нових Безрадицах: з історичного минулого: історичний нарис. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. 31 с. : іл.
17. Перерва В. Храм мучениці Параскеви у селі Гусачівці: історичний нарис. Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. 31 с. : іл.
18. Пуцко В. Послесловие к статье М. А. Новицкой. *Acta Historiae Artium / Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 1979. Т. 25, fasc. 1–2. С. 12–13.
19. Пуцко В. [Послесловие к статье М. А. Новицкой]. *Музей применёне уметности*. Београд, 1984–1985. 36. 28–29. С. 30–31.
20. Список поселень Київської округи / УСРР, Київ. окруж. виконком робіт., селян. та червоноарм. депутатів, секретаріат ОВК та окрстатбюро. Київ : Вид. секретаріату Київ. окрвиконкому, 1926. 129 с.
21. Ставицька А. Експерсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. ХХ ст.). *Краєзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської області*. Бориспіль : Шевц, 2012. С. 327–336.
22. Студенець Н.В. Марія Новицька – дослідниця художньої тканини. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2004. Чис. 3. С. 143–148.
23. Студенець Н. Марія Новицька: життєвий шлях і наукова діяльність: до 110-річчя з дня народження. *Студії мистецтвознавчі*. 2005. Чис. 3. С. 103–114.
24. Студенець Н. В. Новицька Марія Олексіївна. *Українська біографістика : зб. наук. праць*. 2008. Вип. 4. С. 487–489.
25. Федорова Л. З життя академічних кіл Києва 20-х років. (За листами з архіву академіка О. П. Новицького) / публ. та комент. Л. Федорової. *Хроніка 2000*. Київ, 1997. Вип. 17–18. С. 276–306.
26. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). Київ : ІМФЕ ; Харків : Вид. О. О. Савчук, 2017. 448 с., 114 іл.
27. Чередниченко А. М. Дослідження культурно-мистецької спадщини, що зберігалася на території Всеукраїнського музейного городка у працях вчених 1920–1930-х рр. *Лаврський альманах : зб. наук. праць*. Київ, 2010. Вип. 25. С. 87–105.
28. Шудря Є. Подвижники народного мистецтва : біобібліограф. нариси / за ред. М. Селівачова. Київ : Ант, 2003. Зош. 1. 64 с. : іл.
29. Pryn O. Correspondence in the scientific community: three letters from Olexandr Yakubsky to Petro Kyrinny. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2015. Вип. 19. С. 261–266.

References

1. Biohrafichna dovidka, avtobiohrafiya M. O. Novytskoyi [A Biographical Reference; An Autobiography by M. O. Novytska. 1934–1937, 1960s]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 309, Sheets 1–7.
2. Vytiah z protokolu zasidannia komisiyi «chystky» radaparatu Vseukrayinskoho muzeynoho mistechka. 27 lypnia 1933 roku [An Excerpt from the Minutes of the Committee on Purging the All-Ukrainian Museum Area's Soviet Apparatus Meeting. July 27, 1933]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 306, Sheet 4.
3. Novytska M. Poyizdka v m. Oster ta s. Ievmynku 5/VII–11/VII 1925 r. [Novytska M. A Trip to the Town of Oster and the Village of Yevminka July 5 – July 11, 1925]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 256, Sheets 1–6.

ICTOPIA

4. Novytska M. Shchodennyk, zvit podorozhi v Obukhiv ta yoho okolysy 14 lypnia – 1 serpnia 1925 roku, zamaliovky pamyatok. Serpen-zhovten 1925 roku [Novytska M. A Diary; A Report on a Trip to Obukhiv and Its Surroundings in the Period of July 14 to August 1, 1925; Sketches of Landmarks. August-October 1925]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 258, Sheets 1–63.
5. Osobova sprava M. O. Novytskoi. 1944–1948 roky. [A Personal Dossier of M. O. Novytska. 1944–1948]. *TsDAVO Ukrayiny* [Central State Archives of Superior Government and Managerial Bodies of Ukraine], Fund 4802, Inventory 1I, Dossier 327, Sheets 204–256.
6. Posvidchennia pro vidriadzhennia, klopotannia shchodo spryannia M. Novytskiy u naukoviy roboti. 1921–1947 roky [A Certificate of an Assignment; A Petition for Assisting M. Novytska in Research Work. 1921–1947]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 301, Sheets 1–21.
7. Trudovyi spysok, osobovyi lystok z obliku kadriv M. O. Novytskoi. 1935–1937, 1960 roky [A Labour List; A Personal Cadre List on M. O. Novytska. 1935–1937, 1960]. *TsDAMLM Ukrayiny* [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine], Fund 1164, Inventory 1, Dossier 299, Sheets 1–8.
8. Varyvoda A. (2008) Naukova rozrobka M. Novytskoyi «Datovani yepytrakhyliv Lavrskoho muzeyu». Retrospektyvnyi pohliad [A Product of M. Novytska's Scientific Development «The Dated Epitrahils of the Lavra Museum». A Retrospective Glance]. *Mohylianski chytannia 2007: zb. nauk. pr.* [The Mohyla Readings 2007: Collected Scientific Papers]. Kyiv, pp. 236–240.
9. Gridneva Yu. (2008) Izuchenie i sokhranenie tserkovnogo shitya Ukrainy. Novitskaya Mariya Alekseevna [Studying and Preserving Church Embroidery in Ukraine. Novitskaya Mariya Alekseevna]. *Mohylianski chytannia 2007: zb. nauk. pr.* [The Mohyla Readings 2007: Collected Scientific Papers]. Kyiv, pp. 261–267.
10. Domotenko Yu. (2007) *Obukhiv: istorychni narys* [Obukhiv: A Historical Essay]. Kyiv: Zadruha, 101 pp., ill.
11. Zalevska M. (2017) Dorobok vchenykh v doslidzhenni ukrayinskoho tserkovnoho haptuvannia [The Creation of Scholars in Studying the Ukrainian Church Gold Embroidery]. *Korolenkivski chytannia 2017* [Proceedings of the Korolenko Readings 2017] (<http://ru.calameo.com/books/005337104a0e7a401e7ee>).
12. Kara-Vasylyeva T. (1996) *Liturhiyne shytvo Ukrayiny XVII–XVIII st.: ikonohrafiya, typolohiya, stylistyka* [Ukrainian Liturgical Gold Embroidery of the XVIIth–XVIIIth Centuries: Iconography, Typology, Stylistics]. Lviv: Svichado, 230 pp., ill.
13. Kochubey Yu. (2011) Novytska Mariya Oleksiyivna [Novytska Mariya Oleksiyivna]. *Skhodoznastvo i vizantolohiya v Ukrayini v imenakh: biobibliohrafichniy slovnyk* [Oriental and Byzantine Studies in Ukraine in Names: A Biobographical Dictionary]. Kyiv, p. 163.
14. Makoviy H., Kalinichenko V., Pererva V. (2008) *Pravoslavni sviatyni sela Maloyi Vilshanky: z istorychnoho mynuloho* [Orthodox Shrines of the Village of Mala Vilshanka: An Essay from the Historical Past]. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskiy, 35 pp., ill.
15. Pererva V. (2008) *Pravoslavni sviatyni sela Hryhorivky: z istorychnoho mynuloho* [Orthodox Shrines of the Village of Hryhorivka: An Essay from the Historical Past]. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskiy, 31 pp., ill.
16. Pererva V. (2008) *Rizdvo-Bohorodytskyi khram u seli Novykh Bezradychakh: z istorychnoho mynuloho: istorychni narys* [The Nativity of the Virgin Mary Church in the Village of Novy Bezradychi: A Historical Essay from the Historical Past]. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskiy, 31 pp., ill.
17. Pererva V., Chernetskiy Ye. (2008) *Khram muchenytsi Paraskevyy u seli Husachivka: istorychni narys* [St Paraskeva the Martyr Church in the Village of Husachivka: A Historical Essay]. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskiy, 31 pp., ill.
18. Putsko V. (1979) Posleslovie k statie M. A. Novitskoy [Afterword to an Article by M. A. Novitskaya]. *Acta Historiae Artium / Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 25, fasc. 1–2, pp. 12–13.
19. Putsko V. (1984–1985) Posleslovie k statie M. A. Novitskoy [Afterword to an Article by M. A. Novitskaya]. *Muzej primenene umetnosti*, Vol. 28–29, pp. 30–31.
20. (1926) *Spysok poselen Kyivskoyi okruhy* [List of Settlements of Kyiv Okruha] (UkrSSR, Kyivskiy okruzhnyi vykonkom robitnychkykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ, sekretariat OVK ta okrstatbiuro [Kyiv Okruha Executive Committee of Workers, Peasants and Red-Army-Men Deputies, Secretariate of the Okruha ExCom and the Okruha Statistic Office]). Kyiv: Vyd. sekretariatu Kyiv. Okrvykonkomu, 129 pp.
21. Stavytska A. (2012) Ekskursiyyi slukhachiv Kyivskoho arheolohichnoho instytutu do mista Boryspolia (20-ti rr. XX st.) [Excursions of Students of the Kyiv Archaeological Institute to the Town of Boryspil (1920s)]. *Krayeznavstvo yak fenomen istorychnoho rozvytku ta derzhavotvorennia Ukrayiny: materialy VI Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviachenoyi 80-y richnytsi utvorennia Kyivskoyi oblasti* [Regional Studies as a Phenomenon of Historical Progress and State-Building of Ukraine: Materials of the VIth All-Ukrainian Theoretical and Practical Conference Devoted to the 80th Anniversary of the Kyiv Region Establishment]. Boryspil: Shevts, pp. 327–336.
22. Studenets N. (2004) Mariya Novytska – doslidnytsia khudozhniony tkanyny [Mariya Novytska as a Researcher of Art Textiles]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* [Bulletin of the Kharkiv State Design and Arts Academy], no. 3, pp. 143–148.
23. Studenets N. (2005) Mariya Novytska: zhyttievyy shliakh i naukova diyalnist: do 110-richchia z dnia narodzhennia [Mariya Novytska: Course of Life and Scientific Activities: On the Occasion of Her 110th Birthday Anniversary]. *Studiyi mystetstvovnavchi* [Researches of the Fine Arts], no. 3, pp. 103–114.

ІРИНА ХОДАК. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО КИЇВЩИНИ...

24. Studenets N. (2008) Novytska Mariya Oleksiyivna [Novytska Mariya Oleksiyivna]. *Ukrayinska biohrafistyka* [The Ukrainian Biography Studies: Collected Scientific Papers], Iss. 4, pp. 487–489.

25. Fedorova L. (1997) Z zhyttia akademichnykh kil Kyveva 20-kh rokiv. (Za lystamy z arkhivu akademika O. P. Novytskoho) [From the Activities of the Kyiv Groves of Academe in the 1920s. (According to the Correspondence of the Archives of Academician O. P. Novytskyi)]. *Khronika 2000* [The Chronicle 2000], Iss. 17–18, pp. 276–306.

26. Khodak I. (2015) *Natalia Kotsiubynska i Kabinet ukrayinskoho mystetstva Vseukrayinskoyi akademiyi nauk (z istoriyi vitchyznianoho mystetstvoznavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)* [Natalia Kotsiubynska and the Cabinet of Ukrainian Art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (From the History of National Art Studies of the 1920s – Early 1930s)]. Kyiv: IASFE; Kharkiv: O. O. Savchuk, 448 pp., 114 ill.

27. Cherednychenko A. (2010) Doslidzhennia kulturno-mystetskoyi spadshchyny, shcho zberihalasia na terytoriyi Vseukrayinskoho muzeynoho horodka u pratsiakh vchenykh 1920–1930-kh rr. [The Studies of Cultural and Artistic Heritage, Kept on the Territory of the All-Ukrainian Museum Area in the Papers of 1920s–1930s Scholars]. *Lavrskyi almanakh* [The Lavra Miscellanies]. Kyiv, Iss. 25, pp. 87–105.

28. Shudria Ye. (2003) *Podvyzhnytsi narodnoho mystetstva: biobibliohraf. narysy* [Female Devotees of Folk Art: Biobibliographic Essays] (ed. by M. Selivachov). Kyiv: Ant, Pt. 1, 64 pp., ill.

29. Pryn O., Pryn M. (2015) Correspondence in the Scientific Community: Three Letters from Olexandr Yakubsky to Petro Kurinny. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and Studies on Archeology of Ciscarpathia and Volyn], Iss. 19, pp. 261–266.

SUMMARY

Taking into consideration the loss of a considerable part of national cultural heritage during the XX century, it is impossible to imagine the optimal study of various artistic realities without attracting a complex of verbal and visual archival materials, especially expeditionary diaries of the 1920s scholars. Among those destined to be one of the last who has recorded the world of uncommunized Ukrainian reality, is an employee of the Museum of Cults and Life in Kyiv Mariya Novytska (1896–1965), whose expeditionary materials (with the separate exceptions) remain uninvestigated and unpublished. From July, 14 till August, 01, 1925, the scholar has conducted an expedition to Kyiv district while observing 15 churches in 13 localities of Obukhiv (Obukhiv, Velyka Vilshanka, Mala Vilshanka, Kopachiv, Kopachivska Sloboda, Novi Bezradychi, Pershotravneve / Hudymivka, Khalepiya, Komsomillia / Trypillia), Vasylykiv (Khambykiv, Pohreby) and Hermanivka (Hermanivka, Husachivka) districts. She has been commissioned to record data on monuments of church antiquities and to register signed and dated art works. Because of the destruction of the inspected churches and a shortage of information about their adornments and specific monuments (iconostases, icons, fretworks, etc.), it is difficult to overestimate the value of verbal (a diary and a report) and visual (predominantly sketches of supradomical crosses and church plans) materials. Apart from information on erection / reconstruction date, building material, design features and stylish peculiarities, layout structure of churches and bell towers, the diary and the report present highly significant characteristics of iconostases (production date, construction, colours, woodcarving motifs and iconographic scheme). A range of the images being the most interesting in the scholar's opinion is defined, reader's attention is attracted to separate patterns of round sculpture, repoussage, crosses and gold (or silver) embroideries, and, after all, a number of supplementary inscriptions are given.

Keywords: expedition, church, bell tower, cross, icon, iconostasis, carving, embroidery.